

## פנקסי העבודה של אלתרמן כמקור להבנת דרכו הספרותית והפוליטית בשנות המדינה

דן לאור

לאחר מותו של נתן אלתרמן - בשנת 1970 - נמצאו במגירותיו שבעה פנקסים בגדלים שונים, כולם מלאים בכתב-ידו הצפוף והקשה לפיענוח. לכמה מהם צורפו צורות של דפים שעליהם כתב אלתרמן במכונת-כתיבה. פנקסים אלה הועברו לרשותו של מנחם דורמן, הממונה על עזבונו של נתן אלתרמן, אולם בשל הקושי הטכני לפענח את כתב-היד הם נשארו מונחים במשך זמן רב כאבן שאין לה הפכין. רק לאחרונה - הודות לעבודתה הנמרצת של הדסה מירקין - פוענחו הפנקסים בשלמותם: עתה הם נמצאים בתהליך של ההדרה ועריכה לקראת הוצאתם לאור - מלאכה שיש לי הזכות להיות מופקד על ביצועה. אני מבקש לנצל את רשות הדיבור שניתנה לי בפורום הזה כדי להציג את הפנקסים האלה בפני הציבור, ובעיקר כדי לנסות ולקבוע במה העיון בהם עשוי לתרום להיכרות הכוללת שלנו עם אלתרמן ועם יצירתו.

שבעת הפנקסים שבהם מדובר נוצרו בפרקי-זמן שונים ולא רציפים במהלך שנות החמישים ושנות הששים. הפנקסים קשורים באופן בלעדי ביצירתו האקטואלית של נתן אלתרמן (שירה ופרוזה) שנדפסה דרך קבע בעתונות היומית: רוב השנים במסגרת "הטור השבילי" שבעתון "דבר", ומאז מחצית שנת 1967 - מעל דפי העתון "מעריב". בפנקסים אלה ביצע אלתרמן את עבודת-ההכנה שלקראת כתיבה, אך לא את הכתיבה ממש. אם לעשות שימוש בדימוי בהחלט רוח, אפשר לומר כי פנקסים אלה הם המעבדה של אלתרמן, או, ליתר דיוק, אותו מדור במעבדה ששימש אותו לצורך פרסומו בענייני השעה.

עובדת הימצאותם של פנקסים אלה היא הפתעה של ממש. כידוע, לא ניהל אלתרמן ארכיון מסודר מימיו, והוא נהג בדרך-כלל לזרוק לסל האשפה את כל החומר הלא-נדפס שהצטבר ברשותו - בכלל זה טיוטות של יצירות, כתבי-יד ואפילו מכתבים. לכן גילוי של חומר ארכיוני כלשהו הוא, לדידם של האלתרמנופילים, בגדר ארוע לגמרי לא שגרתית. עם זאת שומה עלינו לזכור כי לפנינו קרוב לוודאי רק חלק קטן, כנראה גם מקוטע ולא בהכרח מרכזי מתוך מה שאמור להיות המעבדה של "הטור השבילי": שכן דווקא מתוך הפנקסים משתקפת שגרת עבודה שהיתה כפי הנראה מושרשת היטב אצל אלתרמן, וקשה להניח שהוא החל להנהיג אותה רק בהיותו בן למעלה מארבעים, ולאחר שכבר עסק בכתיבתם של "שירי העת והעתון" במשך קרוב לעשרים שנה. בנוסף על כך אין למצוא בפנקסים אלה דבר וחצי-דבר בנוגע לעבודת ההכנה של אלתרמן בתחומים אחרים של יצירתו, ולו גם בתקופה הנידונה: שהרי שנות החמישים והששים הן, בין היתר, גם שנות יצירתם של "עיר היונה", "פונדק הרוחות" ו"חגיגת קיץ". אולם חרף מגבלותיו של הממצא שבידינו נראה לי כי מחקר אלתרמן עשוי לצאת ממנו נשכר.

פנקסי העבודה מהווים, בראש ובראשונה, עדות ברורה לרצינות, לשקדנות וליושר האינטלקטואלי שאפיינו את עבודתו של נתן אלתרמן בתחום הכתיבה האקטואלית. אין לנו, כמובן, קנה-מידה לעריכת השוואה בין תהליך העבודה של אלתרמן בתחום

זה לבין דרך עבודתו במגזרים אחרים של יצירתו. אולם מתוך העיון בפנקסים אנו נוכחים לדעת בעליל כי כוונתו של אלתרמן שיועדה להירפס בעתון היומי לא נעשתה בשום פנים ואופן "כלאחר יד". אלתרמן עסק באופן רצוף ומתמיד באיסוף נתונים, בלימוד חומר, בליבוך בכתב של מחשבותיו ובהכנה של ציוני דרך וראשי-פרקים כרקע לכתיבתו על ענייני השעה. סוגיית ארץ-ישראל השלמה - שעוד נתייחס אליה להלן - תפשה, כידוע, מקום מרכזי בתודעתו של אלתרמן בשנות חילו האחרונות: כך יעידו עשרות המאמרים שפירסם ב"מעריב" ואשר כונסו לאחר פטירתו בספר "החוט המשולש". אולם רק מתוך העיון בפנקסים אנו למדים באיזו מידה של רצינות וכובד-ראש ליווה אלתרמן את הארועים הפוליטיים שהתרחשו בארץ מאז מלחמת ששת-הימים, כיצד קלט ורשם כמעט כל שנאמר ונכתב בנידון זה באותן שנים, ובעיקר כיצד ליבן אלתרמן את הבעיה בלבו עצמו, בחן את כל פרטיה ודקדוקיה, גיבש את עמדותיו, והכשיר עצמו לכתיבה אודותיה. אם ראינו, דרך משל, את אלתרמן כשהוא מתפלמס בנושא זה עם ס. יזהר או עם חנוך ברטוב - הרי שפנקסים אלה מלמדים אותנו כי הוויכוח התרחש בעקבות קריאה יסודית, מדויקת ואנאליטית של דבריהם, שהיא הבסיס שעליו נשען המאמר הנדרש. זאת ועוד: פנקסי העבודה של אלתרמן מאירים לעתים לא רק את הסופר שבטרם כתיבה אלא גם את זה שלאחריה: בין כשהוא נתון בהתדליות בינו לבין עצמו על טיב הדברים שנאמרו על-ידו, ובין כשהוא מתמודד - בדרך-כלל מתוך וליכוח - עם התגובות שליוו את פרסומיו, בכתב ובעל-פה.

מקור המידע העיקרי שממנו ניזון אלתרמן לצורך כתיבתו בענייני השעה הוא העתונות. מל שייסד ז'אנר שכונה על-ידו בשם "שירי העת והעתון" מתגלה בפנקסים אלה כצרכן מושבע של עתונים וכתבי-עת, הקורא דרך קבע את רוב העתונים היומיים המופיעים בארץ וכן, לעתים, גם עתונות חוץ. אלתרמן מצטייר בחלקים אלה של הפנקס כמי שנמצא כל הזמן, הלכה למעשה, עם "יד על הדופק". אם נבדוק, כדוגמא, פנקס אחד ששימש אותו בתקופה שראשיתה בספטמבר 1961 וסופה ביוני 1962 נמצא איזכור חוזר ונשנה של העתונים "דבר", "למרחב", "על המשמר", "הארץ", "הבוקר", "מעריב", "ידיעות אחרונות", "ג'רוסלם פוסט" ואפילו "המדיע" (זאת ביחס לפרשת חטיפתו של הילד יוסלה שוכמאכר). מצויינים שם לעתים גם שמותיהם של עתוני חוץ כמו "דיילי מיל", "ניו-יורק טיימס", "אקונומיסט", "אובזרב" ו"לה מונד", המשמשים לו כמקור אינפורמציה ופרשנות בשאלות בינלאומיות (כגון כינוס הועידה ה-20 של המפלגה הקומוניסטית בכרה"מ). לעתים עשוי אלתרמן להפתיע אותנו בהבאת ציטטה מעתון שולי ולא-מוכר, כמו בטאון הקומוניסטים היהודיים המופיע בצרפת.

ההתעניינות של אלתרמן בעתון היא טוטאלית, והיא מתפרשת על כל רכיביו: כרוניקה, מאמרים, ראיונות, רפורטאז'ות, סמפוזיונים, מכתבים למערכת, אפילו מודעות. הקריאה עצמה היא תהליך מורכב של ברירה ואיסוף, המותנה על-ידי כיווני ההתעניינות של אלתרמן והמוסד על-ידם: להוציא מקרים בודדים, נראה כי מרבית החומר העתונאי המובא בפנקסים הוא בתחומים או בנושאים הנוגעים, במישרין או בעקיפין, בנושאי פרסומיו של אלתרמן בעתונות היומית. אלתרמן נראה גם כמי שמרבה לאגור כמויות גדולות של אינפורמציה בתחומים המעניינים אותו במיוחד: ארוע כמו פרשת לבון (במיוחד בשנים 1964-1965) ממלא אצלו - לדוגמא - 245 עמודי פנקס, המכילים בעיקר ליקוטים מתוך העתונות. יש שאלתרמן מסתפק בסיכום טלגרפי ממש של החומר, ויש שהוא מביא סיכומים מפורטים או אפילו קטעים שלמים שאותם הוא מעתיק מן העתון. באחת ההזדמנויות הוא מצטט דברים שנאמרו בגליון "על המשמר" מיום 16 ביוני 1962 בנושא החלוציות, והוא אף רושם לעצמו "לגזור המאמר". ואכן, פנקסיו של אלתרמן מכילים מאמרים רבים שנגזרו ונשמרו. ליקוט החומר מן העתונות מלווה תדיר בהערות, בניתוח של החומר, בדברי פרשנות, בהגיגים סדורים או מקוטעים, המסמנים, במצטבר, את עמדותיו של אלתרמן ואת דרך גיבושן של עמדות אלה ביחס לנושאים השונים.

עבודת ההכנה לקראת כתיבת הטור (ולצורך זה - גם המשכו ב"מעריב") נתבססה, אמנם, באופן ניכר על עיון כמעט שיטתי בעתונות, אך לא על זה בלבד. הפנקסים מגלים לנו כי אלתרמן הרבה לקרוא טקסטים אחרים - ספרים, חוברות, מאמרים או מסמכים שיש להם נגיעה כזו או אחרת לעניינים האקטואליים שהם בתחום התעניינותו בשעה הנידונה. הפנקסים משקפים את היקף הקריאה (אם כי חלק לא מבוטל מן הטקסטים הנקראים על-ידו נזכרים גם בטוריו), אך בעיקר את אופן הקריאה. אביא לזה כמה דוגמאות: במאמרו "ההסטוריה של העת החדשה" מיום 29 באוקטובר שנת 1965, שבו נחתם, למעשה, "הטור השביעי", מתפלמס אלתרמן בחריפות עם יהושע אריאלי בעקבות הופעת ספרו "הקנוניה", הדין בפרשת לבון. עצם התייחסותו של אלתרמן למסמך זה איננה, איפוא, בגדר חידוש, אולם מתוך הפנקסים אנו למדים מה גדולה היתה השקידה שבה שקד אלתרמן על הספר קודם שהתיר לעצמו להתפלמס עמו בפומבי - כליצד סיכם את עיקריו במחברתו בחריצות של תלמיד בית-ספר, כשהוא בוחן בזהירות ובכובד ראש את משמעות הטעונונים המושמעים בו, וליצד הוא מכשיר עצמו, אט-אט, להשמעת עמדותיו שלו. מרשימה עוד יותר היא גישתו של אלתרמן לספרה של חיקה גרוסמן "אנשי המחתרת", המספר על המרד בגיטו ביאליסטוק: העיון בספר זה הוא, אגב, חלק מתוכנית קריאה מסועפת שאלתרמן נטל על עצמו כדי להכשיר עצמו לוויכוח הגדול בדבר ההתנהגות היהודית בתקופת השואה, במיוחד בכל הנוגע לתפקיד שמילא היודנראט בתקופה זו. (הפנקס מכיל רשימה בבליוגרפית ובה ציון שמותיהם של כתריסר ספרים בנושא השואה). אלתרמן אכן מביא קטע קצר מתוך ספרה של חיקה גרוסמן במהלך שירו "דינו של עיקרון", שנדפס ב"דבר" ב-29 ביולי 1955 (בעקבות משפט קסטנר), והוא אף מתייחס אליו בקצרה בדברי השיר עצמו. לזה קדמה קריאה מפורטת של הספר התועדת בפרוטרוט על-פני עשרות עמודי הפנקס, ואשר במהלכה מנתח אלתרמן את הספר ביסודיות ובחריפות רבה, וזאת במטרה כמעט מוצהרת להגיע אל "הטקסט הסמוי" מבעד ל"טקסט הגלוי" - היינו למצוא את זכותם של אנשי היודנראט דווקא בספר של לוחמת מובהקת של המחתרת. בהקשר אחר לגמרי, בימי הפולמוס על גבולות הארץ שלאחר מלחמת ששת-הימים, מובאים בפנקס ששימש את אלתרמן בתקופה זו כמה עמודים ובהם הצגה מפורטת של סוגיית הגבולות מנקודת-מבט הסטורית: נזכרים הכיבושים השונים של הארץ - הערבי, הנוצרי, העותומאני, וכן מובלטים ארועים רלוונטיים בני המאה הזאת - כמו הסכם סייקס-פיקו או הספר הלבן של 1922. זהו, קרוב לוודאי, סיכום חרוץ של חומר רקע מתוך אחת האנציקלופדיות או מתוך ספר-יסוד בתחום ההסטוריה של ארץ-ישראל.

מ' שמעילין בפנקסים יהיה בוודאי סקרן לדעת באיזו מידה משתקפים בהם מגעיו של אלתרמן עם אישי מדינה כחלק מן הפראקסיס של חילו ושל עבודתו כסופר הכותב דרך-קבע על ענייני השעה. תדמיתו של אלתרמן כמי שמקורב למלכות אך מגבירה את הסקרנות בנידון זה. מבחינה זו נכונה לנו מעט אכזבה, שכן הפנקסים מדווחים על מקרים ספורים בלבד מסוג זה. (עלינו לזכור, עם זאת, כי אופיו המקוטע של החומר שלפנינו איננו משקף בהכרח את המצב לאשורו). יש, אולי, עניין להזכיר קיומה של "שיחה עם משה ד." (היינו משה דיין, אז שר הבטחון) שאותה מקיים אלתרמן ב-29 באוגוסט 1967. התרשומת של השיחה היא בראשי-פרקים בלבד, אולם גם מן הנוסח הלאקוני שמובא בפנקס ניתן להסיק שהיא נסבה על המצב הגיאופוליטי החדש שנוצר בעקבות מלחמת ששת-הימים, ושכמהלכה הציג משה דיין בפני אלתרמן את עיקרי השקפותיו לגבי מכלול הנושאים והבעיות שבראש סדר-היום הלאומי. אף שיחה זו איננה נזכרת בפרסומיו של אלתרמן, הרי נושאה הם אלה שנידונים במאמר "משליטה צבאית לנוכחות שלמה", הנדפס במעריב ב-1 בספטמבר 1967, היינו ימים ספורים לאחר שנתקלימה אותה פגישה. במקומות אחרים בפנקסו מאזכר אלתרמן פגישה עם איסר הראל, לשעבר הממונה על שרותי הבטחון, המתייחסת לדרך טיפול בשאלת המדענים הגרמנים במצרים; שיחת טלפון עם דוד הכהן - אז יושב-ראש וועדת החוף והבטחון - בנושא הפרשה, וחילופי דברים בכתב עם גולדה מאיר, בעת שכיחנה לשרת החוץ, בעניין היחסים עם גרמניה. (הדו-שיח עם גולדה מאיר מתקיים לאחר

מעשה, היינו: בעקבות דברים שכתב אלתרמן בסוגייה זו). בהקשר זה ראוי להוסיף כי פנקסי העבודה מתעדים גם כמה סיורי לימודים שעורך אלתרמן, בדרך כלל בהדרכתם של אישים מצמרת המדינה או הצבא: דוגמת הסויר שערך לאחר מלחמת ששת-הימים באוגדתו של האלוף ישראל טל, או מסעו בגדה המערבית בהדרכתו של חיים הרצוג, אז מפקד האזור. רשמי הפגישות והסיורים הללו מוצאים על פי רוב את ביטויים ברשימותיו.

ההליך הנמרץ של אגירת המידע האקטואלי וההתמודדות הביקורתית אתו נעשה, כמובן, מתוך מגע רצוף וגלולי עם היעד העיקרי של תהליך זה - הכתיבה עצמה. דפי הפנקס מלאים ציוני דרך שלקראת כתיבה, אף כי אין למצוא בהם טיטות שלמות של טורים מחוזרים או של רשימות. לעתים קרובות נמצא בטקסט ביטויים כמו "לכתוב", "לצילן", "לשלב", "לכלול", "להדגיש" או "לצרף" המכוונים כולם כלפי נתונים או רעיונות האמורים לבוא בפירסומיו של אלתרמן בעתון היומי. לעתים - אף כי הן די נדירות - ניתן למצוא מעין "ראשי פרקים" למאמר או אפילו לשיר. פה ושם ישנם ניסוחים מוקדמים של רעיונות ועמדות אשר יבואו לידי ביטוי בנוסח קצת שונה בטור עצמו. כל זה מוכיח עד כמה כתיבתו של אלתרמן בתחום זה - המצוי בשטח ההפקר שבין הספרות לבין העתונאות - היא פרי תכנון מוקדם, אשר איבנו מסתפק רק בניסוח כללי של רעיונות, אלא חותר באופן די קבוע לגיבוש העמדה, המבנה והניסוח של התוצר הכתוב.

נדגים, להלן, תופעה זו על-ידי רצף של דוגמאות: משפט אייכמן - שנערך בירושלים בשנת 1961 - מיקד את תשומת-הלב של אלתרמן, ועורר אותו לכתיבה של סדרה בת שמונה מאמרים, אותה כינס לימים במסגרת מדור בשם "המשפט" שבכרך השני של "הטור השביעי". תוך כדי המעקב אחר דיובי המשפט רושם אלתרמן לעצמו, בצד פרטי הדיון עצמו, גם כמה מעיקרי הטיועונים והרעיונות שהוא אמור להעלות במאמרו. כגון: "לצילן: הדבר הנורא הוא שהזמן הקהה בנו את רגש השנאה כלפיו. היא שבה ומתעוררת כשאנו בזכרים באופן אקטיבי בדברים ובפרטים". לזה נלוים "ציונים" נוספים המשוקעים - באופן כזה או אחר - בסדרת המאמרים הנזכרת. כמה דפים ליד זה, באותו פנקס עצמו, רושם אלתרמן: "לצילן - חרוש'וב עשוי להיזכר כאחד הרפורמטורים הגדולים בתולדות האנושות. מלחמתו האדירה נגד המיתוס של סטאלין". ניסוח דומה לזה הוא נקודת-השיא שאליה חותר מאמרו "הסילוק מן המאוזוליאום" המתפרסם ב"דבר" ב-5 בנובמבר 1961. המשפט המצוטט נמצא משולב במהלך רישום שוטף של הארועים המתרחשים באותה עת בברית-המועצות, ואשר אלתרמן עוקב אחריהם בדריכות רבה - הוועידה ה-20 של המפלגה הקומוניסטית והארועים שבאו בעקבותיה, וכן התוכנית הסובייטית לפיצוץ פצצת המגאטון. לעתים נמצא בפנקס ניסוח כמעט ברור של התיזה שעליה נסוב השיר או המאמר: למשל, לקראת פירסומו של הטור הנודע "יום הזכרון והמורדים" (30 באפריל 1954) כותב אלתרמן לעצמו, בין היתר: "אנו מעלים את המרד על נס כנגד הפרשה כולה. אנו אומרים - אתו הצדק ועם כל השאר - המשגה והעוורון. אתו - הכבוד ועם כל השאר הנוון. הפרשה כאילו מתחלקת לשניים". וכן: "יש בכך משום עקום פניה של התקופה, הבלטת תו אחד מתויה כנגד כל השאר, ויחד עם עקום צלמה של התקופה מתעקם בכך גם צלמו של המרד עצמו". מעל לשורות אלה מתנוססת הכותרת: "לטור על המורדים". בזה ממצה אלתרמן מראש לא רק את התיזה שבשיר, אלא את זו שתחזור ותתברר - כפי שעוד נצילן זאת - בכלל יצירתו הנסבה על ההתנהגות היהודית בשואה. מן התקופה הדרמטית של מלחמת ששת-הימים אנו מוצאים את רישומם המקוטע של רשמי המאורעות המשולבים בציוני-דרך ראשונים לקראת המאמרים שייכתבו לאחר המלחמה. שם הוא כותב בין השאר: "המעבר, אנו אומרים, היה מהיר, פתאומי, בין הפורענות ובין הלשועה... אנו אומרים הארץ גדלה פתאום... ע"י כל רגע של הבקעה. התרחבה לאט לאט... ולהלן: "סיום פרק ראשון: זו פעם ראשונה שארץ ישראל היא בידי עם ישראל - ויתכן כי ייאמר כי לאחר תשע עשרה שנה הושלמה מלחמת השחרור. - עם ישראל בגולה לא יוכל עוד להתעלם מזה".

והרי אלה הם הניסוחים העומדים ביסוד המאמר "מול מציאות שאין לה אח" שפורסם למחרת המלחמה (ב-16 ביוני 1967), ושבו הניח אלתרמן את יסודות משנתו הפוליטית לשנים הבאות.

מתוך הדוגמאות שהבאנו עד כה לשם המחשת טיבם של פנקסי אלתרמן נסתמנו, ולו בדרך אגב, עניינים אחדים מבין העניינים הרבים הנידונים בפנקסים אלה. ואכן, קשת הנושאים הכלולה בפנקסי אלתרמן – שנכתבו, לסירוגין, לאורך תקופה של שבע-עשרה שנה – היא רחבה למדי, והיא מבטאת, לכל הדעות, לפחות כמה מן הבעיות שעמדו במרכז עולמו לאורך זמן. החומר המוקדם ביותר שניתן למצוא בפנקסים הוא מחודשי הסתיו של שנת 1952: הכוונה היא לכמה עשרות עמודי פנקס שבהם מביא אלתרמן ציטוטים וסיכומים נרחבים מתוך העתון "על המשמר", כשאליהם נלוות הערות פרשניות משל בעל הפנקס עצמו. רשימות אלה משמשות בסיס להכנתם של ארבעה טורים שפורסמו במרוצת החודשים נובמבר-דצמבר של אותה שנה, ואשר נושאם הוא משפטי פראג, או, ליתר דיוק: עמדתם של חוגי השמאל בישראל – בעיקר מפלגת הפועלים המאוחדת ובטאונה "על המשמר" – ביחס למשפטי פראג. החומר המאוחר ביותר שבפנקסים הן רשימות ההכנה למאמר "כמה עיקרים לפולמוס התזמורת" שפורסם ב"מעריב" ב-24 באוקטובר 1969, והובא לימים בספר "החוט המשולש". מאמר זה עוסק בסוגיית יחסי ישראל-גרמניה, תוך שימת דגש מיוחד על הפולמוס שהתנהל בארץ באותם ימים בעניין ביצוע יצירותיהם של ווגנר ושטראוס. דפים אלה שבפנקס מכילים נתונים רבים מתוך דברים שנאמרו במהלך הוויכוח הציבורי בנושא זה, וכן פיסקות שלמות שבהן מנסח אלתרמן את עמדתו והגיגיו בסוגייה, כפי שאלה יוצגו במאמר הנזכר. בין שתי הקצוות מכילים הפנקסים דיונים בסוגיות אקטואליות שונות אשר רובן באו לידי ביטוי בשיריו או במאמריו. כגון: משפט קסטנר וסביבו, פרשת חטיפתו של הילד יוסלה שוכמאכר, משפט אילכמן, בעיית המיעוט הערבי, הוועידה ה-20 של המפלגה הקומוניסטית בברית-המועצות (ועוד עניינים הנוגעים בברית-המועצות), יחסי ישראל-גרמניה, פרשת לבון, ייסודה של רפ"י, ענייני בחירות, משברים קואליציוניים, היחסים עם התפוצה, מלחמת ששת-הימים, בעיית השטחים וכיוצא בזה. לשון אחרת: מרבית הנושאים המרכזיים הנידונים על-ידי אלתרמן בעתון היומי במהלך השנים האלה זוכים לאזכור כזה או אחר בפנקסיו. בהערת סוגריים ייאמר כי כל דיון שיתקיים בעתיד ביחס לעמדותיו הפוליטיות והחברתיות של נתן אלתרמן יפיק תועלת רבה אם יביא בחשבון לא רק את הדברים שפורסמו ברבים אלא גם את מה שנכתב במהלך עבודת-ההכנה והחשיבה שבוצעה בדל"ת אמות.

מכלל הנושאים הנידונים בפנקסים בולט במיוחד מקומם של שלושה מהם: שאלת ההתנהגות היהודית בתקופת השואה (העולה לדיון עוד בשנת 1954, קודם משפט קסטנר, אך הצוברת תאוצה רבה בעקבותיו), פרשת לבון (במיוחד בשנים 1964-1965) ובעיית שלמות הארץ הנידונה בימים שלאחר מלחמת ששת-הימים. מבחינה כמותית מהווים נושאים אלה את רובו של החומר הנידון: ארבעה פנקסים קטנים מתוך שבעת הפנקסים שברשותנו עוסקים באופן בלעדי כמעט בנושא הראשון, ואילו שני פנקסים גדולים אחרים עוסקים כל אחד באופן מודגש באחד משני הנושאים האחרים. האספקט הכמותי מבליט עניין מהותי, והוא: ההתמכרות האובססיבית כמעט של הסופר ללימודן ולכירורן של הסוגיות האלה העומדות באותן שנים בראש סדר-היום שלו, והנהנות מעדיפות בולטת ביחס לכל סוגייה אחרת שעל הפרק. אמנם, מי שבקיא ב"טור השביעי" (ובכלל זה באותם חלקים שלא כונסו עדיין בספר) וכן בספר "החוט המשולש" אכן יודע כי שלושת הנושאים שהזכרנו זכו לביטוי נרחב למדי בכתיבו של אלתרמן. אולם רק מי שמעיין בפנקסים יוכל להעריך בצורה נכונה את העבודה הרבה, את המאמץ האינטלקטואלי ואת האנרגיה הנפשית שהושקעו בהכנתם של התקסטים הדנים בנושאים אלה. לאורך מאות עמודי פנקס בודק אלתרמן את סוגיית ההתנהגות

היהודית בתקופת השואה, כשהוא מנסח לעצמו שוב ושוב - בעשרות ווריאציות - את עמדתו הנחרצת אך השנוייה-במחלוקת, שעיקרה: הערכה מחדש של ה"פאסיביות" היהודית בתקופת השואה, מתוך מגמה להבין את הגיונה הפנימי ואת צידוקה המוסרי בנסיבות הזמן ההוא; ערעור על ה"אני מאשים" כלפי "הפרנסים והשתדלנים", אנשי היודנראט, והדגשת היסוד החיובי שבפועלם; העמדת החיזיון ההסטורי של ה"מרד" בפרופורציות הנכונות. בפנקסים אלה אנו רואים, הלכה למעשה, כיצד אלתרמן משתדל לעמוד בפרץ אל מול מבקריו הרבים, הגם שהוא מתייחס לטיעוניהם בכובד-ראש גמור. גם פרשת לבון-אשר עמדה במרכז החיים הציבוריים בארץ במחצית הראשונה של שנות הששים - זוכה מצידו של אלתרמן לתשומת-לב מירבית: אין פרט בפרשה שהוא מחוץ לתחום התעניינותו של אלתרמן, וכל פרט שבה נמצא מאשש את הכרתו הבלתי-מעורערת באשר לצידוקת דרכו של דוד בן-גוריון, הזוכה גם בדפים אלה לאשראי בלתי מוגבל מצידו של הכותב, פנקס נוסף מוקדש, כאמור, לפרובלימטיקה שנוצרה בארץ בעקבות מלחמת ששת-הימים, כאן נראה אלתרמן כשהוא מרכז את כל הכוחות בהכנת מסכת טיעוניו המסופעת בזכות רעיון ארץ-ישראל השלמה שבו הוא נאחז עוד בזמן המלחמה, ואשר מאז סיומה היה לאחד מראשי מבטאיו ולאחד מן האישים המרכזיים העושים להגשתו פנקס העבודה הנוגע לעניין זה - האחרון שבשורת הפנקסים - הוא תעודה מאלפת הממחישה היטב את מעורבותו של אלתרמן בנושא לא רק כמי שנערך, כדרכו, לכתובה רצופה של מאמרים בסוגייה זו, אלא גם כמי שמגלה פעילות רבה במישורים אחרים, כמו פגישות עם אישים פוליטיים, השתתפות בסדורים, הופעה בסמפוזיונים, ניסוח עצומות וכיו"ב. מעבר לתוכן הספציפי של הפרשיות הנזכרות, דומה כל בכל שלושת המקרים מתגלות תכונות מובהקות של אלתרמן: יכולתו להתרכז בדבר אחד לאורך זמן, חתירתו הבלתי-נלאית להוכחת מה שנראה לו כ"אמת", ונכונותו להיאבק למען עמדות בלתי-פופולאריות ולא להירעע.

"האם היה אלתרמן משורר פוליטי?" שואל דן מירון בסדרת מאמרים פרובוקטיבית שפורסמה בעתון "ידיעות אחרונות" בסתיו האחרון (26 בספטמבר: 5 באוקטובר 1984). והוא משיב על שאלה זו באומר, בין היתר, את הדברים הבאים: "אמנם, יצירתו המוקדמת של אלתרמן, כמו זו המאוחרת, היתה בעלת השתמעויות פוליטיות באורח מובן מאליו... אבל השתמעויות כאלה וכיוצא באלה עדיין אינן מעידות על התכוונות פוליטית, ובוודאי שאינן מצדיקות את הצגתו של אלתרמן כמשורר שהמימד הפוליטי הוא עיקרי וחשוב בעיניו וההכרה בו קובעת קו-היכר עקרוני באישיותו הספרותית". הוא אף מרחיק לכת ואומר כי מאז ראשית דרכו "עומד לפנינו אלתרמן לא רק כאדם בלתי-פוליטי, אלא אף כאדם אנטי-פוליטי: אדם המתכחש לעצם ההנחה שהמעשה הפוליטי וההתארגנות למעשה זה הם מגוף ההווייה האנושית-החברתית והם מאפיינים את האדם באשר הוא אדם". לא כאן המקום ולא זו ההזדמנות להתפלמס עם מסכת טיעוניו המורכבת של מירון בסוגייה זו, בוודאי ובוודאי כי וויכוח זה חייב להסתמך, כטיעוניו של מירון עצמו, על גופי יצירותיו של אלתרמן. אולם נדמה לי כי פנקסים אלה יכולים לכל הפחות לשמש לנו כתנא דמסייע בוויכוח זה: שכן מתוך הרשימות שברשותנו עולה בפנינו בבהירות מעין כמות דמותו של אלתרמן כ"זואון פוליטיקון" - כיצור החווה את החיים הפוליטיים באינטנסיביות רבה, המקדיש זמן, עבודה ומרץ לקליטתה ולעיכולה של מציאות זו, ובעיקר כמי שמכוון עצמו תדיר לגיבושן של עמדותיו הפוליטיות כדי להשמיען ברשות הרבים. אין זה, כמובן, אלא מימד אחד באישיותו של אלתרמן - שהרי בתקופה המדוברת נוצר מחזה כמו "פונדק הרוחות", המטפח את המיתוס הרומנטי של האמן, וחבורה גם סדרת הפזמונים "צפן וצפה" המנוערת לחלוטין מכל "השתמעויות פוליטיות". אבל זהו מימד קיים ורב-משקל במבנה אישיותו של אלתרמן, ואי-אפשר לו לדיון בכתביו שלא יכיר בחשיבות המכרעת של מימד זה כאחת מנקודות המוצא שלו. זהו לקח נוסף, ולגמרי לא שולי, שאותו ניתן ללמוד במרוצת מפגש הבכורה עם פנקסי העבודה של נתן אלתרמן.